

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Winter 2022 / 9-4

<https://doi.org/10.46868/atdd.282>

Çukurova Türkmenlerinin Son İskânı

Abdurrahman Kütük*
ORCID: 0000-0003-3496-3596

Öz

Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. Yüzyılda Doğuda ve Batıda yaptığı uzun savaşlar ve Celali isyanları Osmanlı Devleti'nin idarî, malî, iktisadî, adlî ve içtimai nizamının bozulmasına neden oldu. Bu durum bütün Anadolu'da olduğu gibi Çukurova bölgesinde de hissedildi. Ramazanoğulları, Özeroğulları, Kosonoğulları Yüreğir gibi Üçoklu ve Bozoklu Türkmen boyları da siyasi varlıklarını ve sosyal statülerini kaybettiler. Bu boy ve ailelerin yerlerine yeni ayan ve derebeyler hâkim olup bölgede kendi iktidarlığını tesis edip devlet nizamını tanımadılar. Osmanlı Devleti asayişsizliği görülen bu Türkmen aşiretlerini değişik yerlere iskân ettiyse de bölgedeki istikrarı sağlama konusunda istediği neticeye ulaşamadı. Ancak 1865 yılında Çukurova Türkmen Aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek, bölgeyi tekrar devlet idaresine katmak, vergi ve asker almak, bölgeyi tarım yapılabilir bir hale getirmek için daha önce yaptığı ıslah çalışmalarından son derece farklı ve ciddi bir çalışma yaptı. Fırka-i İslahiye adı verilen bu reform ordusu ile bölge Kozanoğulları, Küçükaliogulları, Gökvelioğulları, Karsantioğulları, Menemencioğulları gibi ayan ve derebeylerin hâkimiyetinden kurtarıldı. Bölge Türkmen aşiretleri zorla da olsa yerleşik hayata geçirildi. Yeni şehirler, kasaba ve köyler kuruldu. Böylece Çukurova ve Gâvur dağları kısa sürede devlet nizamının tesis edildiği, tarım yapılan, asker ve vergi alınan bir bölge haline geldi.

Anahtar Kelimeler: Çukurova, Türkmen Aşiretleri, Fırka-i İslahiye, Ayan ve derebeyler, Kozanoğlu

Gönderme Tarihi: 09/09/2022

Kabul Tarihi:25/11/2022

* Dr., Çukurova Üniversitesi Kozan İşletme Fakültesi öğretim elamanı, Adana-Türkiye, akutuk@cu.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KÜTÜK, A., "Çukurova Türkmenlerinin Son İskânı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 4, 2022, s.1418-1443.

Çukurova Turkmens' Last Settlement

Abdurrahman Kutuk*
ORCID: 0000-0003-3496-3596

Abstract

The long wars of the Ottoman Empire in the East and the West in the 17th and 18th centuries and the Celali revolts caused the administrative, financial, economic, judicial and social order of the Ottoman state to deteriorate. This situation was felt in the Çukurova region as well as in the whole of Anatolia. Türkmen tribes from Üçoklu and Bozok, such as Ramazanoğulları, Özeroğulları, Kosonoğulları Yüreğir, also lost their political existence and social status. These tribes and families were replaced by new ayans and feudal lords, and they established their own power in the region and did not recognize the state order. Ottoman Empire settled these Turkmen tribes in different places, they could not achieve the desired result in terms of ensuring stability in the region. However, in 1865, it made a very different and serious work from the previous improvement works in order to settle the Çukurova Turkmen Tribes, to reintegrate the region into the state administration, to collect taxes and soldiers, and to make the region arable. With the name Fırka-i İslahiye, the region was saved from the dominance of ayan and feudal lords such as Kozanoğulları, Küçükaliogulları, Gökvelioğulları, Karsantioğulları and Menemencioğulları. The Turkmen tribes of the region were settled, albeit forcibly. New cities, towns and villages were formed. Thus, Çukurova and Gavur Mountains became a region where state order was established, agriculture was done, soldiers and taxes were taken in a short time.

Keywords: Çukurova, Turkmen Tribes, Fırka-i İslahiye, Ayan and feudal lords, Kozanoglu

Received Date: 09/09/2022

Accepted Date: 25/11/2022

* Doctor, Cukurova University Kozan Faculty of Management, Adana-Turkey, aktuk@cu.edu.tr

You can refer to this article as follows:

KÜTÜK, A., "Çukurova Türkmenlerinin Son İskânı", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 4, 2022, p. 1418-1443.

Giriş

Çukurova, Anadolu'nun güney ve güney doğu kesiminde, Doğu Akdeniz sahili ve sahilin hinterlandını içerisine alan geniş bir sahadır. Bölge genel olarak Osmaniye'den Silifke'ye kadar uzanır.Üç tarafı yüksek dağlar ile güney tarafı ise Akdeniz'le çevrelenmiş müstahkem bir alandır. Denize paralel olarak uzanan Toros Dağları Silifke'den sonra kuzey doğu istikametinde kıvrılarak ovanın kuzeyini çevreler. Doğu hududu ise İskenderun-Payas hattından denizden itibaren kuzeye doğru uzanan Gâvurdağlarıyla çevrilmiştir.¹

Çukurova, Orta Anadolu'yu Doğu Akdeniz, Suriye ve Mezopotamya'ya bunun yanında Mezopotamya'yı da Orta Anadolu ve Avrupa'ya bağlayan yollar üzerinde yer almaktadır.²Bölge kuzeyden bir daire şeklinde dağlarla çevrili olduğu için Çukurova'ya girmek veya Çukurova'dan çıkmak ancak bu dağlar arasında bulunan geçitlerle mümkündür. Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan en önemli geçit yolu Gülek Boğazı'dır. Daha batıda ise Silifke-Karaman güzergâhı bulunmaktadır. Çukurova'yı Antakya-Suriye-Halep-Maraş-Antep bölgesine bağlayan tarihi Belen Geçidi veya Aslanlıbel Geçidi bulunmaktadır.³ Uzunluğu yaklaşık 200 kilometre, eni 70 km olan bu Seyhan, Ceyhan ve Tarsus ırmaklarının beslediği verimli, insan yaşamasına uygun iklimiyle yaşamaya müsait bir sahadır. Bölge eski devirlerden buyana dağlık Kilikya-Çukurova, ovalık Kilikya-Çukurova olarak iki fiziki bölgeye ayrılmıştır.⁴

Çukurova, iklim olarak yazları sıcak ve kurak, kışları ise ılık ve yağışlıdır. Bu iklim özelliğinden dolayı göçebe hayata uygun bir konumdadır. Kış ayları için uygun iklime sahip olması bölgedeki Türkmen aşiretlerinin burada kışlamasına çok uygun bir zemin hazırlamaktadır. Yazların çok sıcak olmasının yanı sıra bataklık arazilerinde bölgede geniş yer kaplaması burada yaşamayı adeta imkânsız hale getirmektedir. Yaşamaya uygun serin ve bol otlu Toros Dağları'nın kuzey ve güney yamaçları yaylak olarak kullanılmaya müsaittir.

¹Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşdığı İsimler ve Fiziki Ve Tarihi Coğrafyası", *Adana Köprübaşı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 23-24.

²Hasan Buyruk, *Kozan'da Memlûklu İzleri ve Helvacızâde Arastası*, Bizim Repro Ofset Matbaacılık, Ankara 2011, s.14.

³A. Ünal, *a.g.m.* , s. 23-25.

⁴H. Buyruk, *a.g.e.* , s. 14.

Gerek coğrafi konumundan, gerekse iklim özelliklerinden dolayı kışın Çukurova, yazın Toros Dağları'nın kuzey ve güney yamaçları, Kayseri ve Sivas bölgesi Çukurova Türkmen aşiretlerinin yaşam biçimi olan göçebe kültürünü oluşturmaktadır. Bu sebepten bölge XI. yüzyıldan itibaren Türkmen aşiretlerinin yaşam alanı olmuştur. Çukurova, 1516 yılında Osmanlılara en son katılan Anadolu topraklarıdır. Osmanlı Devleti bölgenin tahrirlerini yaptırarak nüfus ve ekonomik haritasını çıkartmıştır.⁵ Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin doğuda ve batıda yaptığı uzun savaşların neticesinde idari, mali, iktisadi, adli, içtimai nizam bozuldu. Özellikle Viyana bozgunu sonrasında çıkan “*Celali İsyanları*” sonucu halk, topraklarını ve evlerini terk etmeye başladı. Bu durum büyük bir sosyal kargaşaya neden olarak devlet nizamının bozulmasına yol açtı.⁶

Celali isyanları, Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Çukurova'da da sosyal ve ekonomik düzeni alt üst etti. Misis' ten Gâvur Dağları'na, orta ve yukarı Çukurova'ya kadar olan verimli tarım arazileri ekilemedi. Burada yaşayan ahali topraklarını terk ederek başka bölgelere göç etti.⁷ Bu bölgede hakim olan, Çukurova'nın Türkleşmesinde önemli hizmetleri bulunan Ramazanoğulları, Özeroğulları, Kosonoğulları⁸ Yüreğir gibi Üçoklu ve Bozoklu Türkmen boyları da siyasi ve sosyal itibarlarını kaybettiler.⁹

1691-1696 yıllarında yapılan mecburi iskânlar da, Viyana bozgunu yıllarına rastlamasından dolayı başarıya ulaşamadı.1691 yılında bölgeye yerleştirilen 120 kadar oymaktan ancak 20 civarı bu bölgede kalabildi.¹⁰ 1712 yılında bölgede tekrar bir iskân siyasetine teşebbüs edilmişse de istenilen netice alınamadı.¹¹ Yaşanan süreç neticesinde, devletin birçok yerinde olduğu gibi Çukurova'da da ayan ve derebeylikler ortaya çıktı. Devletin zaafından yararlanarak bölgeye hâkim oldular. Bu aşiretlerin (derebeylerin) en

⁵Kurt Yılmaz, ”Sis Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi ”*OTAM.*, S. 1.2, Ankara, 1991, s. 151-200; Yusuf Halaçoğlu, “XVI. Yüzyılın İlk yarısında Sis (Kozan) Sancağı”, *Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul, s. 824-862.

⁶Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 6.

⁷Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 155.

⁸Ahmet Münir Kozanoğlu'nun Kozanoğulları'nın soyu olduğunu iddia ettiği Türk boyudur. Bugünkü Mersin'in Kosun bölgesidir. Kozan ile ilgisi yoktur. bkz: A. Münir Kozanoğlu, *Kozanoğulları*, Bakış Müessesesi, İstanbul 1983, s. 3-5; Bilgili Ali Sinan, *Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 560.

⁹F. Sümer, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁰Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 132.

¹¹Cengiz Orhunlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık İstanbul 1987, s. 78.

büyüğü ve en önemlisi Kozanoğulları'dır.¹² Ayrıca Sunbas'ta Gökvelioğulları, Aladağ'da Karsantioğulları, Karaisalı'da Menemencioğulları ve Karataş'ta Küçükaliogulları bölgedeki diğer güçlü ayan ve aşiretlerdir.

Çukurova'nın yeni sahibi bu aileler, kendi hâkimiyetlerini tesis ederek, devlet tanımaz bir hale gelerek devlet otoritesinin ve kanunlarının bölgeye girmesine engel oldular. Osmanlı Devleti uzun bir zaman boyunca Çukurova bölgesinden ne asker ne de vergi alamadı. Bu duruma örnek oluşturması bakımından bölgenin en önemli derebeyi olan Kozanoğulları hakkında Ahmet Cevdet Paşa'nın değerlendirmesi şu şekildedir:

“Kozanoğlu, Adana tarafına gücense bu aşiretleri buraya musallat eder, bütün malı, mülkü gasp ettirirdi. Hatta Adana Eyaleti Meclisi üyeleri dahi Kozanoğlu aleyhine konuşmaktan korkardı. Bir gün Adana Meclisi'nde Vali'nin de hazır bulunduğu bir toplantıda Kozanoğlu'na bağlı aşiret kethüdalarından biri “Ömer Ağa'nın (Kozanoğlu) posta cülüsü senesi şöyle olmuş idi” diye bir fıkra nakletmiş. Cülüs, padişahların tahta geçmesi manasında olduğundan valinin canı sıkılmış, ancak kethüdayı azarlamaya dahi cesaret edememiş.”¹³

Osmanlı Devleti bu dönemde Adana'nın merkezi dışında kalan bölgelerde hâkimiyetini tesis edemedi. Bölgedeki ayan ve derebeylerinkendi usulünce saltanat süren asiler ile ferman tanımaz takımının yol açtığı emniyetsizlik nedeniyle Çukurova halkı güvensiz bir şekilde günlük yaşantısına devam etmeye çalışıyordu. Bu derebey ve ayanların çevresinde toplanan başka aşiret grupları da bu düzenin sürmesine katkı sağlıyorlardı. Bölgedeki asayişsizlik ortamında her türlü yasa dışı işleri son derece normal ve rahat bir şekilde yapıyorlardı.¹⁴ Belgelerde “aşair”, “göçer taifesi”, “Türkmen”, “ekrad” olarak zikredilen aşiretler; merkezi otoritenin zayıflaması ve asayişsizlik gibi nedenlerle XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyıla kadar artan itaatsiz kalabalıklara dönüştüler.¹⁵

Victor Langlois'ya göre, Adana valiliği 1852 yılında imparatorluk hazinesine on milyon kuruluş borçludur.¹⁶ Eşkıyalık, her yerde ortalığı kırıp geçirmektedir. Türkmen aşiretleri, Akdeniz sahilinden Sivas'ın güneyindeki Uzunyayla'ya kadar devam eden bölgedeki göçleri sırasında, yol boyunca ele geçirdikleri her şeyi silip süpürmekteydiler. Silahlı çeteler,

¹² Abdurrahman Kütük, *Kozanoğulları Tarihi*, Ekrem Yayınları, Adana 2004.

¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay. haz. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 117.

¹⁴ Akif Bilge Çelik, “Fırka-i İslâhiye,” Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş 2008, s. 52.

¹⁵ Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 37.

¹⁶ Victor Langlois, *Kilikya'ya Yolculuk*, (Çev: Ayşe Ateşoğlu- Editör S. Haluk Uygur), Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yayınları, Adana 2021, s. 60.

yollardaki stratejik noktaları işgal ederek buralarda geçiş hakkı almaktaydılar. Gâvurdağı'nın geçit noktası olan Payas, Misis Köprüsü gibi stratejik yerlerde Mekke hacılarının kervanlarını dahi utanılmadan soyduklarına şâhit olunmaktaydı. Kısacası, kargaşalık ve anarşi imparatorluğun en verimli bölgelerinden biri olan Çukurova ve çevresini harap etmekteydi.¹⁷

İskenderun-Antakya'dan Maraş'a uzanan güzergâhta da durum farklı değildi. Bahsi geçen sahada devlet otoritesinden bahsetmek imkânsızdı. Bey ve ağalar arasında çatışmalar eksik olmuyordu. Keferdiz Nahiyesine hâkim olan Köse Bekirzadelerle Bulanık beyleri olan Abdülfettahoğulları arasında yaşanan çatışmalarda Abdülfettahoğulları beyi öldürüldü. Onlar da intikam duygusuyla iki defa Keferdiz'i bastılar ve birçok kişiyi öldürdüler.¹⁸ Hatta 19. yüzyıl ortalarında bahsi geçen güzergâh kapandı. Çerçili eşkıyası pervasızlaştığından gasp ve hırsızlık olayları gerçekleştirmenin yanında devlet yöneticilerine de saldırmaktan geri durmadı.¹⁹ Anarşi ortamı itaate yatkın Hacılar, Tiyek ve Akbez ahalisini de olumsuz etkilemekteydi. 1863'te kura çekmek için gelenlere direndiler. Beylerinin araya girmesiyle Hacılar ve Tiyek nahiyeleri ikna edilse de Akbez ahalisi meydan okumaya devam etti. Uzun uğraşlar sonrasında buraların kuraları tamamlandı ve nahiye beylerine hediyeler verildi.²⁰

Türkmen aşiretleri göç yollarındaki Ermeni ahaliyle de sürekli kavgalar yaparak asayiş sorunlarına yol açıyorlardı. Hiçbir devlet nizamını kabul etmeyen Çukurova Türkmenleri Orta Asya'dan geldikleri gün gibi göçebe bir hayat sürdürmeyi kendilerine âdet ediniyorlardı. Bölge asayişsizlik yüzünden dünyadan kopuk bir hayat süren Türkmen aşiretlerinin yaşam alanıydı. Çukurova, İstanbul-Bağdat ve hac yollarının geçtiği bir bölge olması nedeniyle stratejik bir öneme de sahipti.²¹ Özellikle Ceyhan-Osmaniye arasında yaşayan "**Tüccar soyan** "anlamındaki Tecirli aşireti bu yolu kontrol ederek bölgeye gelen kabilelerden haraç alıyor ve bölgenin ticaret hayatını da tehlikeye sokuyorlardı.

¹⁷Paul Dumont "1865 Tarihinde Güneydoğu Anadolu'nun Islahı" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. X-XI, İstanbul 1979-80, s. 370.

¹⁸Osman Karlangıç, "19. Yüzyıl Ortalarında Ayanlar Kavgasına Bir Örnek: Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler Arasındaki Çatışmalar", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Şubat 2022, s. 82-93.

¹⁹ Osman Karlangıç, "Arşiv Belgelerine Göre Keferdiz Nahiyesi (1516-1969)", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 14, S. 88, 2021, s. 311.

²⁰Osman Karlangıç, "19. Yüzyılın Başlarından Birinci Meşrutiyet'in İlanına Kadar Akbez Nahiyesi ve Karabeyzâdeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 89, Haziran 2022, s. 17-18.

²¹P. Dumont, *a.g.m.*, s. 370.

A- XIX. Yüzyılda Çukurova Bölgesindeki Önemli Aşiretler

1. Avşar (Afşarlar): 24 Oğuz boyundan birisi olan bölge Avşarlarının çoğunluğu Halep Türkmenlerine mensup Receplü Avşarı, Karagündüzlü Avşarı ve Bahrilü Avşarı idi. XVIII. yüzyıldan itibaren kışlamak için Halep dolaylarını bırakıp Çukurova'ya geldikleri anlaşılmaktadır.²² Avşarlar kışın Çukurova'da kışlar yazın ise Kayseri Sivas taraflarında yazlardı.

2. Varsak (Farsaklar): Varsak Türkmenleri umumiyetle Kozan Dağlarında ve Tarsus havalisinde bulunan aşiretlerdi. Çeşitli Oğuz boylarına mensup aşiretlerin birleşmesi ile ortaya çıkmış bir Türkmen konfederasyonu topluluk oldukları bilinmektedir.²³

3. Reyhanlı Aşireti: Bir taraftan Gâvur Dağı etekleri ve Hacılar nahiyesi hududunda bulunan Kargılı adındaki yerde ve bir taraftan da Afrin nehrine kadar uzanan Amik ovasında yerleşmiş olan bu aşiretin mensupları ziraata epeyce alışmışlarsa da hala konar-göçer hayatlarını sürdürüyorlardı.²⁴ Aşiretin alt kolları bulunmaktaydı. Bahadırlı kolu baskın ve hâkim bir koldu.

4. Sırkıntılı: Bu aşiret bölgede yaşayan en geniş aşiretlerden birisi idi. Sis (Kozan) ile Adana arasındaki Saygeçit ile buradan Ceyhan nehrine kadar olan sahaları kışlak olarak kullanırlardı.²⁵ Yaz aylarında Kayseri Yahyalı'nın İnderesi bölgesine göç ederlerdi. "Sıykıttırmak" kökünden gelen "son çocuk" anlamındaki Sırkıntı aşireti nispeten diğer aşiretler gibi yağma ve serkeşlikte bulunmuyorlardı.

5. Tecirli (Tâcirli):Tecirli, Çukurova'ya gelen Dulkadirli ulusundan, Akçakoyunlu aşiretinin kollarından birisidir. Ceyhan nehrinin sol yakasında otururlar ve Ceritlerle birlikte yazın Gâvurdağını aşarak Maraş'a ve oradan da Uzunyayla'ya çıkarlardı. Tecirli Payas nahiyesine kayıtlıydılar.²⁶ Daha çok Misis ile Belen arasında hac ve tüccar kabilelerini soyuyorlardı. Bu sebeple tacir soyan anlamında "Tacirli" ismini taşıyorlardı.

²² F. Sümer, *a.g.e.*, s. 213.

²³ A. S. Bilgili, *a.g.e.*, s. 560; Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar" *DTCF Tarih Dergisi*, S.1, Ankara 1991, s. 71; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay. haz. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 114.

²⁴ Nuri Yavuz, "Fırka-i İslahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 5, S. 10, yaz 2012, s. 113.

²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 117.

²⁶ N. Yavuz, *a.g.m.*, s. 113.

6. Cerit: Cerit aşireti de Dulkadirli ulusundan, Akçakoyunlu aşiretinin kollarındandır. Ceyhan nehri boyunca kışlar ve yazın Uzunyayla'ya çıkarlardı. Payas nahiyesine kayıtlı olan Ceritlilerin 1200 çadır civarında bir nüfusunun olduğu kaydedilmiştir.²⁷

7. Bozdoğan: Çukurova'nın en önemli aşiretlerindendir. Aşağı Çukurova'da Ceyhan, Yumurtalık, Karataş ve Kars (Kadirli) civarlarında yaşayan Bozdoğan aşireti XVIII. yüzyılda “ Çukurova'da kışlayıp Erciyes Dağı yakınlarında yaylanmak ve Sarıçam Mahallinde yaz-kış bulunmak ve buradan bir başka yere hareket etmemek üzere” iskân olunmuşlardır. Bozdoğan aşireti mensuplarının burada durmadıkları ve iskân yerlerini terk ettikleri anlaşılmaktadır.²⁸ Bozdoğan aşireti Ceyhan nehri kıyılarında Yumurtalık-Bozdoğan dağı eteklerinde kışlamaktaydılar. Bozdoğanların önemli bir kolu da kayıtlı Bozdoğan anlamında kullanılan Kütük Bozdoğanlı aşiretidir.

8. Lek, Kıvrıntı Hacılar: Kışın Sis'in güneyinde kışlayıp, yazın Harmancık bölgesinde yaylalara çıkarlardı. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre bu üç aşiret Kürt, bunların dışındaki Kozan aşiret ve ahalisi Türk'tü.²⁹ Kozan Anavarza civarlarında yaşayan bu aşiretler bugün Kozan'ın Hamam, Hacılar ve Aslanlı köylerinde yaşamaktadırlar.

Çukurova bölgesinde bu saydığımız aşiretlerin dışında irili ufaklı birçok Türkmen aşireti de yaşamaktaydı. Bu aşiretler genelde bölgeye hâkim olan Kozanoğulları, Menemencioğulları, Küçükhalioğulları, Karsantioğulları ve Gökvelioğulları gibi güçlü ailelerin hâkimiyetinde yaşıyorlardı.

B-Fırka-i İslahiye Döneminde Yapılan İslahat Çalışmaları

Çukurova Türkmenlerinin ve Kozanoğulları başta olmak üzere diğer derebeylerin³⁰ otorite tanımaz yönetimi, devletin bölgeden asker alamaması, ovaların ve

²⁷ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 357.

²⁸ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 209

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 117.

³⁰ Tarihî belgelerde voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali olarak görülen yerli hânedanlar, aynı zamanda âyan, derebeyi veya mütegalibe tabirleriyle de ifade edilmektedir. Bkz: Özcan Mert, “Âyan”, C. 4, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 195-198; Osmanlı kaynaklarında Kozanoğlu ve dönemin hâkim hanedan aile ve aşiret beylerine değişik hitap şekilleri mevcuttur. Bkz: “...Haymana'da Adana, Kars ve Sis taraflarına göç edip oradaki derebeyleri tarafından tesahüp eylediği...” BOA, C. DH., 204/10153. Tarihsiz; “...Sis Mukatasından ayrılan Kozan Cebel-i mukataası dahilinde reayanın zabt-u rabtını temin ve emval-i miriyenin tahsilini teshil için Kozanoğlu Yusuf'un boybeyi nasb ve tayin olunması...”, BOA. C.DH., 164/8197, tarihsiz; “...Sis ve Cebel-i Kozankaymakamı Kozanoğlu

arazilerin ekilemeyip boş kalması, vergi alınamaması, bölgedeki Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri, aşiretlerin Dadaloğlu'nun deyimi ile “*Ferman Padişahın, dağlar bizimdir.*” felsefesiyle “*al-vur*” devrini yaşamaları, Çukurova’da köklü bir sosyo-ekonomik ıslahatı zorunlu hale getirdi.

Konargöçer ahalinin hayat tarzı yüzünden yerli halka verdiği zararı sona erdirme isteği merkezîyetçi bir devlet nizamının en temel görev ve hakkıdır. Bu sorunun çaresi ise; aşiretlerin yaylak ve kışlak adıyla başka yerlere gitmeden buldukları sancak ve kazalardaki geniş topraklara yerleştirilmesi ve buralarda ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Osmanlı Devleti, II. Mahmut döneminde başlayan merkezileşme çabasının son halkasını Çukurova’daki aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilerek bölgede devlet otoritesinin yeniden tesis edilebilmesi için Fırka-i İslahiye’yi kurmuştur. Fırka-i İslahiye’nin takip ettiği siyaset; aşiretleri ister yaylaklarda ister kışlaklarda olsun yerleşmeye ikna ederek göçebeliği terk etmelerini sağlamaktı. İlk hedef isyan ve karışıklık yatağı olan ve devlet nüfuzunun hiçbir zaman etkili olamadığı Kozan Dağı ve Çukurova’daki aşiretleri yerleşik düzene geçirerek asayişsizliğe neden olanları bölgeden uzaklaştırmaktı.³¹

Cengiz Orhunlu bu konuda şöyle söylemektedir:

*“Devletin alması gereken en önemli tedbir, aşiretlerin iskânı ve bununla beraber işlenmemiş arazilerin ihyasıydı. Aşiretlerin, konar-göçer hayatı terk edip silahlarını bırakıp kendilerine gösterilen yerde evler yapmak, çiftçilikle uğraşmak, yerleştirme nizamının ana hükümlerindendi. Hükümet bakımından, reayanın mümkün olduğu kadar toprak işlemesi ve dolayısıyla fazla gelir alması kendi faydasına olduğu için, reayaya ayrılmış olan arazide ziraat edip etmedikleri sıkı bir şekilde takip edilmişti.”*³²

Çukurova bölgesinin ıslahat fikri, 1853-1856 Kırım Harbi esnasında çok sayıda askere ihtiyaç duyulması üzerine gündeme geldi. Devletin ileri gelenleri: “*Acaba Kozanoğlu da muharebeye gönderilebilir mi?*” tartışması yaparken, dönemin İngiliz baş tercümanı Pizani, Sadrazam Reşid Paşa’ya: “*Eğer teminat verirseniz, biz Kozanoğlu’nu muharebeye sevk*

Çadircı Mehmed Ağa'nın...”, BOA. MVL., 5/23, lef:5; “... Develi kazası Voyvodası Hacı Ahmed Ağa tarafından...”, BOA. Hat, 448/22337; Yabancı kaynaklarda Kozanoğlu ve dönemin hanedan ailelerine için derebeyi tabiri kullanılmaktadır. Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University, Boston 1965, s. 234.

³¹C. Orhunlu, *a.g.e.*, s. 115.

³²C. Orhunlu. *a.g.e.*, s. 48-49.

ederiz” teklifinde bulundu.³³ Reşit Paşa da bölgeye ecnebi eli girmesinden, Kozan’da imtiyazlı bir hükümet meydana gelmesinden çekindiğinden Pizani’nin bu teklifini reddetti. “*Şimdi sırası değil, lakin ilerde Kozan’ı taht-ı zabt-u rabta alırsız*” diyerek ilerde bu işin halledileceğini bildirdi.³⁴ Böylelikle Çukurova aşiretleri ve Kozanoğlu gibi diğer derebeyler bu girişimden bir süre daha kurtularak otorite tanımaz tutumlarını devam ettirdiler. Bölge Ermenileri de Kozanoğulları’nın kendilerine karşı tutumları nedeniyle Haçın’dan (Saimbeyli) Adana’ya göçmeye başladılar. Bu arada İstanbul, bölge Ermenilerinin şikâyet dilekçeleri ile dolup taşıyordu.³⁵ Tüm bu yaşananlar Çukurova’da köklü bir ıslahatın yapılmasını zaruri hale getirdi. Ancak Osmanlı Devleti’nin içte ve dışta daha mühim meselelerle uğraşması, bu bölgede yapılacak ıslahatı daha sonraya bıraktırdı.

Sonraki yıllarda orduda yaşanan asker sıkıntısının çözümü için Osmanlı sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin de askere alınması gündeme gelerek devlet ricali arasında tartışmalara neden oldu. Ahmet Cevdet Paşa, görüşmeler sırasında yaptığı konuşmada: “*Hristiyan ve Yahudilerin orduya alınmasının; ordu içinde sıkıntıya yol açacağını, gayrimüslimlerin gereği gibi savaşmayacağını ve birçok sorun meydana getireceğini*” dile getirdi. Orada bulunan devlet ricali de devletin temel unsuru olan Türklerin azalma korkusuna değindiler. Ahmet Cevdet Paşa, Çukurova’da ve Gavurdağlarında yapılacak köklü bir ıslahatın, asker alımına bir çözüm getirebileceğini beyan etti.³⁶ Ayrıca yapılacak ıslahatın Ermenileri; özellikle de her fırsatta isyan eden Zeytun Ermenilerini de kapsamı gerektiğini ifade etti.

Ahmet Cevdet Paşa’nın bu teklifinin encümünde görüşülüp tartışılması sonrasında bölgeye çekidüzen vermek için bir ıslahat ordusunun kurulmasına karar verildi. Ordunun askeri sorumluluğuna Derviş Paşa, sivil komiserliğine ise ünlü devlet adamı, hukukçu ve tarihçi Ahmet Cevdet Efendi (daha sonra paşalık rütbesi verildi) getirildi.

³³Ahmet Cevdet Paşa; *Maruzat*, (Yay. haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s.113

³⁴Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.113

³⁵BOA., İ. MMS., 30/1267, lef: 1-2-3-4. , (Fi 22...1281/1865), Cebel-i Kozan’a memur Derviş ve Cevdet Paşalara verilen talimat müsveddesi.

³⁶Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.113.

C- Osmanlı Arşivlerine Göre Fırka-i İslahiye Ordusu'nun Kurulma Gerekçeleri

Çukurova'da yeniden devlet otoritesinin sağlanması, halkın huzur ve istikrara ulaşması adına kurulan Fırka-i İslahiye'nin kuruluşu şu gerekçelere dayandırılmıştır;³⁷

1. Kozan, Bereket Dağları (Amanoslar) ve Çukurova'nın dağlık yerlerinde, uzun zamandır yerel hükümetlerin (derebeyler, aşiret reisleri) devlet otoritesini tanımamaları ve devlet idarecilerinin buralarda gereği gibi çalışmalarını engellemeleri.
2. Gâvurdağları'nda bulunan Mustafa Paşa ve oğulları ile Seyit Bey ve arkadaşlarının yöre düzenini sürekli bozmaları,
3. Kozan Beylerinden Ömer Ağa, Yusuf Ağa ve kardeşi Hacı Bey'e bağlı aşiretlerin Niğde, Kayseri ve Adana dolaylarında, adam öldürmek, zorla mal almak gibi kanunsuz uygulamalarda bulunmaları ve eşkıyalık yapmaları
4. Ermeni Marhasası (piskopos) ve Kozan Hristiyanlarının Kozanoğulları'nı şikâyet eden dilekçeleri.
5. Bayramoğlu Miğırđıç adında bir ermeni vekilin şikâyet dilekçesinde belirttiği gibi; Ömer Bey, Yusuf Ağa ve kardeşi Hacı Bey'in Ermenilere karşı düşmanca tutum ve davranışları.
6. Kozan Dağı halkının yıllık vergisi olan 35.000. kuruşun on yıldan beri alınmadığı ve bütün vergilerin Kozanoğulları'nda kaldığı.
7. Kozanoğulları yönetiminden ve bölge asayişsizliğinden bıkan yüzden fazla Haçin Ermeni'sinin Adana'ya göçmesi ve elli dolayında Ermeni'nin de ailesini bırakıp kaçmaları olarak belirtilmektedir.

D- Yapılan Hazırlıklar

Fırka-i İslahiye adı verilen reform ordusu on bir tabur piyade ve bir alay süvariden müteşekkildi. Ordu, dağ şartlarına alışkın seçkin Arnavut ve Gürcü kuvvetlerinden ve Ege Yörüklerinden oluşuyordu. Ayrıca Sivas'ta bulunan, Kurt İsmail Paşa bir alay süvari ve dört tabur piyade ile Fırka-i İslahiye'ye katılmak üzere hareket edecekti. Görev alanı Doğu Kozan tarafları idi. Kurt İsmail Paşa bu günkü Tufanbeyli taraflarından yani kuzeyden Kozan dağına inecekti. Ayrıca yine, Halep tarafından Seyyid Paşa ile Hüsnü Paşa, Fırka-i İslahiye'ye katılacaktı. Maraş tarafından da Gürcü beylerinden Aslan Paşa iki yüz kadar Gürcü ve Çerkez

³⁷ BOA., İ. MMS., 30/1256.

atlısıyla, Kürt Beylerinden Eleşkirtli Mehmet Paşa üç yüz kadar Kürt atlısıyla Fırka-i İslahiye'ye katılacaktı.³⁸

Hazırlıklarını tamamlayan Fırka-i İslahiye, 28 Mayıs 1865 yılında İstanbul'dan hareketle vapurla İskenderun'a geldi.³⁹ Başlangıçta Kozandağlarından hareketin başlaması planlanmıştı. Ancak İstanbul'dan hareket etmeden üç gün önce, öncelik Gâvur dağlarına verildi. Böylelikle ıslah çalışmalarına Gâvur dağlarından başlandı.

Fırka-i İslahiye, Gâvur dağlarına hareket etmeden önce harekât, padişahın onayından geçti. Ordunun büyük kısmı Gâvurdağlarından ıslah çalışmaları yaparken Ahmet Cevdet Paşa yaveri Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey'i, Kozanoğulları'na, taraftarlarına, aşiret kethüdalarına, bölge halkına hitaben yazılmış bir beyanname ile Kozan bölgesine gönderdi.⁴⁰ Beyanname daha İstanbul'da iken kaleme alınmış ve çoğaltılmıştı.

Beynamede *“Bölge verimli bir yerdir. Sizler huzur ve güven içinde yaşamamız gerekirken içinize bir takım uygunsuzlar girmiştir. Bunlar bir süreden beri dağlarda devlete insanlığa ve İslamiyet'e aykırı olarak hareketler sergilemekte ve sizleri de töhmet altına almakta, vatanımızı fitne ocağı, hırsız yatağı olarak göstermektedir. Artık bu hale bir son vermek, cümlemizi bu töhmetten kurtarmak asayiş ve adaleti sağlamak için padişahın askerleri buraya geldi.”* denilerek, Çukurova imar edilirse, ülkenin en verimli yeri haline geleceği ve yöre halkının saadete kavuşacağını bildiriliyordu. Cahil, kötü ve maksatlı, insaniyete ve İslamiyet'e karşı olan bir takım kişilerin halkı töhmet altında bıraktığını, vatani fitne ocağı ve hırsız yatağı halinde gösterdiklerini, ıslah ordusuna sığınanların korunacağı, karşı gelenlerin ise kahrolacağı belirtilmekteydi. Beynamede, *“ Bir elde merhamet bereketi, diğer elde şeriatın kılıcı olarak gelindi. Kimsenin kanının dökülmesini istemeyiz. Lâkin serkeşlik eden şeriat kanununun hükümleriyle cezalandırılır. Ordumuzun sancağı altına sığınanlar emindedirler. Karşı gelenler ise ordumuzun süngüleri önünde kahrolacaktır.”* ifadeleri kullanılmaktadır.⁴¹

³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.116.

³⁹ Y. Halaçoğlu, “Fırka-i İslahiye ve Yapmış olduğu İskân”, s. 27.

⁴⁰Hüseyin Hüsnü Bey Kozan'ın ilk mutasarrıfıdır. Bilgi için bkz.Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 131

⁴¹28'inci tezkereye ek olarak konulmuştur. Bilgi için bkz.Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 138-139.

E-Kozan Dağlarında Reform Hazırlığı Çalışmaları

Fırka-i İslâhiye, Gâvur dağlarında ıslah çalışmaları yaparken Kozan'a da Kurt İsmail Paşa ve Cevdet Paşa'nın yaveri Binbaşı Hüseyin Hüsni Bey gönderilmişti. Bundaki amaç: beyannamede belirtildiği gibi ordu, Kozan Dağları'na gelmeden bölge halkını etkileyip devletin tarafına çekmek, Fırka-i İslâhiye'nin propagandasını yapmak ve bölgenin ve bölge halkının ve şartlarını öğrenerek Fırka-i İslâhiye'ye zemin hazırlayacak gerekli tedbirleri almaktı.

Bu amaçla Kurt İsmail Paşa bir alay süvari, dört tabur piyade kuvvetiyle birlikte Sivas'tan hareketle Pınarbaşı, Sarız yolu ile Mağara'ya (Tufanbeyli) geldi. İlk konuşmalarını da Tufanbeyli'nin Pınarlar Köyü'nde yaptı. Kurt İsmail Paşa'nın görev alanı Doğu Kozan'dı.

Kurt İsmail Paşa, Mağara bölgesinden Doğu Kozan'ın merkezi olan Gürleşen ile irtibat kurdu. Doğu Kozan Ağası Yusuf Ağa ile anlaşmazlığı olan kardeşi Hacı Ağa ile bazı görüşmelerde bulundu. Hacı Ağa'yı, Haçın Müftüsü Mehmet Tevfik Efendi'yi ve Doğu Kozan'ın bazı ileri gelenlerini Fırka-i İslâhiye'nin karargâhı olan OsmaniyeKişnez'e (şimdiki Sarayova) gönderdi. Bu kişiler, Doğu Kozan'da olan gelişmeleri ve oranın ahvalini Osmaniye'deki yetkililere anlattılar. Cevdet Paşa, Doğu Kozan Müdürü Yusuf Ağa'yı görevden aldı. Yerine de kardeşi Hacı Ağa'yı atadı. Hacı Ağa'ya yüz kişilik zaptiye kuvveti vererek onu Haçın'e gönderdi. Güneyden de Binbaşı Hüseyin Hüsni Bey, Kozan'a gönderildi.⁴² Görev alanı daha çok Batı Kozan'dı. Hüseyin Hüsni Bey, bölgedeki aşiret kethüdalarıyla görüştü. İstanbul'da basılan beyannameleri halka dağıttı. Halka devlete bağlı kalınması hususunda nutuklar attı. Din adamlarıyla görüşerek, onların toplum üzerindeki tesirlerinden yararlandı. Neticede Kozan kamuoyunda bir hayli destek buldu. Kozan efkâr-ı umumiyesiikiye bölündü. Bir kısmının itaati Kozanoğlu'na ağır basıyordu. Bir kısmı da Fırka-iİslâhiye'ye yakınlık duyuyordu.⁴³

Hüseyin Hüsni Bey yaptığı önemli çalışmalar neticesinde Batı Kozan Ağası Ahmet Ağa'nın babası eski Batı Kozan Ağası Ömer Ağa'yı Sis Müftüsü Mehmet Efendi'yi bölgenin bazı ileri gelenlerini ve aşiret ağalarını ve daha önce gelen Kozan Şarki Müdürünün biraderi Halil Bey'i Osmaniye'deki Fırka-i İslâhiye'nin merkezine getirmeyi başardı.⁴⁴

⁴²Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 152-153.

⁴³Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 146.

⁴⁴Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 152-153.

Osmaniye'ye gelen bu grupla Cevdet Paşa uzun uzadıya konuştu. Bunları hemen Kozan'a göndermeyerek, Derviş Paşa'nın dağlardan dönmesini bekledi. Bu gelen heyete ordunun düzenliliği ve çokluğu gösterilerek yeteri kadar propaganda yapma fırsatı buldu. Bu kişiler ordunun düzen ve tertibine bakarak *"Bu tertiplere, bu tedbirlere ne bu dağlar (Gavur Dağları) ne de bizim (Kozan Dağları) dağlarımız karşı durabilir."* dediler. Batı Kozan Ağası Ahmet Ağa'nın babası Ömer Ağa *"Teslim olmak üzere oğlum Ahmet Ağa'ya nasihat edeceğim ve dinlemez ise onu terk ile orduya gelip kendi hesabıma itaat edeceğim"* dedi. Ömer Ağa ve heyetiyle Derviş Paşa da görüştü. Daha sonra bu kişiler taltif edildi. Ömer Ağa'ya bir altın kordonlu, diğerlerine birer kaplama saat verildi. Yanlarındaki aşiret kethüdalarıyla birlikte birer hilat giydirilerek cümlesi Hüseyin Hüsni Bey ile birlikte Kozan'a geri gönderildi. İşte bu çalışmalar neticesinde halk arasında *"Padişah size bir kitap ile bir kılıç yollamış, kitâbaitâat edenlerin kılıç ile işi yok ve uymayanlara kılıç hazırdır."* lafları dolaşmaya başladı.⁴⁵ Hüseyin Hüsni Bey'de bu lafları Kozanoğulları'na kadar yaydı. Kozanoğulları'nın Fırka-i İslâhiye karşısına çıkacak maddi ve manevi gücü kalmadı. Bölgedeki Türkmen Aşiretleri başlangıçta bölge derebeylerinin baskısından kurtulacakları için Fırka-i İslahiye'ye destek verdiler. Kaldı ki ilk defa Osmanlı devleti bu çapta bir iskân projesi uygulamaktaydı. Asker sayısının da fazlalığı bölge aşiretleri açısından caydırıcı bir durumdu. Gayrimüslimler özellikle Ermeniler bu ıslahattan çok memnundular. Çünkü bölge derebeylerinin ve aşiretlerin gayri kanuni uygulamalarından bıkkındılar.

F- Fırka-i İslâhiye'nin Kozan Bölgesine Gelişi

Gâvur dağlarının ıslahını tamamlayan Fırka-i İslahiye, Kozanoğulları'nın bölgedeki otoritesine son vermek üzere Osmaniye'den Eylül ayının ilk günlerinde Kozan'a hareket etti. Fırka-i İslahiye Gâvur dağlarında ıslah yaparken Hüseyin Hüsni Bey ve Kurt İsmail Paşa'yı Kozan'a göndermişti. Bu kişilerin yaptığı başarılı çalışmalar neticesinde bölge halkı uyandırılmış, isyancılar ve Kozanoğulları korkutulmuştu. Kozanoğulları'nın ileri gelenlerinin bir kısmı ve aşiret reisleri ikna edilerek Fırka-i İslahiye'nin karargâhı olan Osmaniye'ye getirilmişti. Bunlar taltif ve hediyelerle birlikte Kozan'a gönderilmişti. İşin en önemli kısmı ordunun Kozan'a gelmesinden önce yapılmıştı. Ahmet Muhtar Paşa'da yol güzergâhını belirlemek ve yol açmak için Fırka-i İslâhiye'nin önünden gönderildi.

⁴⁵Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 153.

Fırka-i İslahiye, Osmaniye'den hareketle üç gün zarfında eylül ayının ilk haftalarında Sis kasabasına gelerek, bu günkü Tavşan tepesi mevkiinde karargâh kurdu.⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa, o dönemde Kadirli-Ceyhan-Kozan arasının adam boyunu aşan yüksek otların bulunduğunu, buralarda doğal bir ortamın olduğunu bildirmektedir. Hayretini de gizlememektedir. Ahmet Cevdet Paşa bu bölgeyi şöyle anlatır.⁴⁷

“Meğer Çukurova bilmediğimiz bir âlem imiş, bu otlar içinde Kürt atlıları giderken kargularının ucu görünmüyordu. Her tarafında büyük küçük nehirler, çaylar akıyor, yağmurlar mevsiminde yağıyor, yağmasa bile geceleri yeryüzüne düşen şebnem ile nebat besleniyor... Hiçbir yerinde ziraat ile insan emeğine delâlet edecek emare ve alâmet yok idi. Her tarafında kalkıp uçan turaç kuşları ve câbecaseyirtip kaçan sürüleri bu mürg-zâr-ı letafete şenlik veriyor ise de her köşesinde dolaşan domuzları ile küçük-büyük yılanları dahi insana dehşet getiriyordu.”

Tavşan tepesine karargâh kurma işini bitiren Fırka-i İslahiye, Kozan'da birkaç bekçiden başka kimseyi bulamadı. Hatta bölge Ermenileri ve Katoğikos dahi yaylaya çıkmışlardı. Fırka-i İslahiye, Katoğikos'a, aşiret kethüdalarına ve Kozanoğlu Ahmet Ağa'nın babası Ömer Ağa'ya mektuplar göndererek Kozan'a gelmelerini istedi. Herhangi bir zahire sıkıntısı çekilmemesi için de Adana'dan zahire getirilmesi kararlaştırıldı.⁴⁸

Ermeni Katoğikosu ve Ermeniler Kozan'a geldiler. O gün Kozan manastırında şenlikler yapıldı. Türk ahali de gerek haneleriyle, gerekse tek başlarına Kozan'a geldiler. Ahmet Cevdet Paşa bu tarihteki Kozan ve ahali hakkında da bize önemli bilgiler vermektedir. Kozan'dan 600 haneli bir kasaba olarak bahseder. Ahali hakkında ise: *“Kozan ahali ilımlı ve ehli ırz (namuslu) adamlar olup, ulama ve suleha çok ve gasbu sirkat âdeti yok idi. Ceyhan Nehri'nin sağ yakasında kışlayıp Kozan'a mensup aşiretler dahi (sahir) diğer göçebelere nispet ehven idiler.”*⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa Kozan dağlarının ahali olan Varsaklar için de şunları anlatır:⁵⁰ *“Kozan Dağlarının ahali Selçûkiler zamanından kalma aşiret ve kabilelerden ibarettir. Ekseri Farsak yani Varsak denilen aşirettir. Yavuz Sultan Selim*

⁴⁶Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 170. Fırka-i İslâhiye'nin Kozan'da Bu günkü Tavşantepesi'ndeki evlerin ve zeytinliklerin bulunduğu yere gelmesi ihtimaldir. Orası da Sis Kasabası'nın tam karşısı ve Kasabaya hakim bir bölgedir. Ayrıca yüksek olmakla etrafın kontrolü de sağlanmış olmaktadır. Burada yaşlı çam ağaçlarında mevcuttur.

⁴⁷Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 170.

⁴⁸Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 171.

⁴⁹Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 171.

⁵⁰Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 108.

zamanından Osmanlı'ya ilhak olmuş idi. Ahalisi vahşi ve yerleri sarp olduğundan gereği gibi tah-ı inzibata (itaate) alınmamıştı.”

Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa Kars-Sis (Kadirli-Kozan) arasında hiçbir köyün bulunmadığını, arazinin bakir olduğunu Adana-Kozan arasında da Sırkıntılı aşiretinin yaşadığını, bunların dahi göçebe olduğunu anlatmaktadır.

G-Bölge Derebeyleri ve Ailelerinin Sürgünü

Çukurova'nın önemli derebey ve ayanları yapılan ıslahata direnemeyerek devlete teslim olmak zorunda kaldılar. Kozanoğlu Yusuf Bey dışında herhangi bir çatışma olmadan bütün derebeyler devlet hakimiyetini kabul ettiler. Bu derebeyler bir daha bölge üzerinde söz sahibi olmaması için aileleri ile birlikte sürgüne gönderildi. Hatta yüksek maaş verilerek hayat standartları mevcut durumundan daha iyi olması sağlandı. Kozanoğlu Ahmet Bey'e paşa unvanı verildi ve Kütahya Kaymakamı olarak görevlendirildi. Ahmet Cevdet Paşa, ilk önce Batı Kozan Ağa'sı Ahmet Ağa'nın kardeşi Ali Bey'e, ömür boyu olmak üzere aylık bin kuruş maaş bağladı. Ahmet Ağa'nın pederi Ömer Ağa ve oğulları Yusuf ve Mehmet de Konya'ya gönderildi. Ancak Ömer Ağa yolda vefat etti.⁵¹ Doğu Kozan Ağası Yusuf Ağa Sivas'a gönderildi, on üç yaşındaki oğlu Ali Harp Okuluna gönderildi. Yusuf Ağa, Fırka-i İslahiye'ye isyanı neticesinde öldürülünce, ailesi İstanbul'a gönderildi. Kozanoğulları ve bölge derebeyleri bölgeden uzak çeşitli yerlere sürgün edildiler. Çukurova'nın önemli derebeyleri ve sürgün yerleri şöyledir:⁵²

1. Kozanoğlu Ahmet Paşa ve ailesi	Kütahya
2. Kozanoğlu Yusuf Bey ⁵³ ve ailesi	İstanbul
3. Kozanoğlu İbrahim Beyoğlu Yusuf Bey	İstanbul
4. Kozanoğlu Yusuf Beyoğlu Paşo Bey	Şam
5. Kozanoğlu İsmail Bey	Trablusgarp
6. Kozanoğlu Enbiya	Şam
7. Kozanoğlu Mehmet Ağaoğlu İsmail	Şam
8. Kozanoğlu Samur Kamil Bey	Şam

⁵¹Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 178.

⁵²BOA., İ. MVL., 546/24529, (14 C. Evvel 86/5 Ekim 1865).

⁵³Yusuf Ağa, İsyân neticesinde bugünkü Saimbeyli ilçesi Kötün mevkiinde öldürüldü. Mezarı oradadır. Ailesi ise İstanbul'a sürüldü. BOA., İ. MVL., 546/24529, (14 C. Evvel 86/5 Ekim 1865).

9. Dervişağa oğlu Ahmet Bey	Yozgat
10. Dervişağa oğlu İsmail Bey	Sivas
11. Yusuf Bey Oğlu İbrahim Bey	Yozgat
12. HamzaBey Oğlu Mehmet Bey	İstanbul
13. Hasıl Ağa Oğlu Ali Bey	İstanbul
14. GökveliOğlu Ahmet Bey	İstanbul
15. Gök Veli OğluOsman Bey	İstanbul
16. Gök Veli Oğlu Zekeriya Bey	İstanbul
17. Gökveli Oğlu Nuri Bey	İstanbul
18. KüçükaliOğluMustuk,Paşa oğlu Dede,Hamdi,	İstanbul
19. Ahmet Seydi,Abdulkadir,İskender,Ahmet	İstanbul
20. Ulaşlı Ali Bey Oğlu Ali Ağa	Adana
21. Ulaşlı AliBey Oğlu Ahmet Ağa	Filibe
22. Ulaşlı Hacı Bekir Oğlu Hüseyin Ağa	Adana
23. Kozan UlamasındanTolcî MüftüsüAli Rıza	İstanbul

Yukarıdaki sürgün listesinde ismi olmayıp da sürgüne tabi tutulan Çukurova Beyleri'nden Menemencioğlu Ahmet Ağa ve Aladağ tarafları'nın hakimi Karsantioğlu da sürgüne tabi Çukurova beylerindedir.

H-Kozan Sancağı'nın Kuruluşu ve İdari Taksimatı

Kozanoğulları'nın ve bölgedeki diğer aşiret reislerinin etkinliğine son verilmesinden sonra bölgede geniş şekilde ıslahatlar yapıldı. Bu ıslahatın en önemlisi idari alanda yapılanıdır. Kozan sancak haline getirilerek Halep eyaletine bağlandı. Sancak ismi Kozanoğulları'nın bu bölgelerdeki hakimiyetinden dolayı Kozan Sancağı olarak adlandırıldı. Kozan Sancağının merkezi olarak Sis Kasabası seçildi. Cevdet Paşa, sancak merkezi olarak Feke'yi düşünmekteydi. Çünkü Cevdet Paşa'ya göre: Kozan dağlarını kontrol etmek için Feke çok stratejik bir yerdi. Sis'ten, Kozan dağlarındaki kanunsuzluklara zamanında ve yeteri kadar müdahale etme imkanı yoktu. Sonuç olarak; Sis kasabasının Ermenilerce kutsal bir merkez olması ve Ermenilerin devlete bağlılıklarını arttırmak için Sis kasabası, sancak merkezi olarak belirlendi. Sis (merkez liva), Haçın, Belenköy ve Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) ilçelerinden müteşekkil Kozan sancağının ilk mutasarrıfı da Miriliva Hüsnü Beydir.⁵⁴ Hüsnü Bey, askerlik görevini tercih edince de Selim Bey, Kozan Mutasarrıfı olarak atandı. Sis müftüsüne ikiyüz

⁵⁴Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 181.

elli kuruş maaş bağlandı. Tapan ulemasından Küçük Mehmet Efendi Belenköy müftülüğüne görevlendirildi. Her kazaya naibler, müdürler tayin edildi. Kozan sancağı için yeniden süvari, piyade ve bir tabur zaptiye tertip olundu.

I- Aşiretlerin Yerleşik Hayata Geçirilmesi

Fırka-i İslahiye'nin iskân faaliyetleri aşiretlerin çatıştıkları gruplara ve devlete karşı başka aşiretlerin desteğini de sağlayarak oluşturduğu koalisyonların ve çatışmaların sonunu getirdi.⁵⁵ Fırka-i İslâhiye bu reform kapsamında Amik ovasından başlayarak Ordu adında bir köy, Hassa adında bir kasaba kurdu. Bölge aşiretleri de kurulan bu köy ve kasabaya yerleştirildi. Maraş, Antep, Halep, Çukurova'ya giden yolların kesiştiği Nigolikalesi tamir ettirildi. Adana-Halep yolu güvenlik altına alındı. İslahiye adında bir kaza merkezi kurularak bölge aşiretleri buralara yerleştirildi. Amik ovasında kışlayan Reyhanlı Türkmen aşiretinin kışlak olarak kullandıkları bugünkü Reyhanlı adı verilen bir kaza merkezi teşkil edildi. Reyhanlı aşireti buralara yerleştirildi.

Kozan sancağına bağlı Kars-Pazaryeri adında (Bugünkü Kadirli İlçesi), yine Gâvurdağlarının uç kısmında Çukurova'nın doğusunda yer alan Hacı Osmanlı köyüne bir kasaba inşa edilerek ileri tarihlerde bir sancak merkezi olacak olan Cebel-i Bereket (Bugünkü Osmaniye) adında bir kaza merkezi kuruldu. Buralara ve yakın yerlere Tecirli aşireti iskân edildi. Kars ile Cebeli-i Bereket (Osmaniye) arasında Ahmet Cevdet Paşa ve Derviş Paşa'nın ismini taşıyan Cevdetye ve Dervişyeye köyleri kuruldu. Buralara Bozdoğan aşireti iskân edildi.

Çukurova'nın en büyük aşiretlerinden biri olan Afşar aşiretinin büyük kısmı Pınarbaşı, Sarız, Tomarza Pazarören kaza ve yerleşim bölgelerine iskân edildi. Çukurova'nın önemli aşiretlerinden olan Sırkıntı Aşireti Kozan'ın batı yakasından Adana bölgesine kadar uzanan geniş bir alana iskân edilerek yerleşik hayata geçirildi.⁵⁶

Bölgedeki derebeylerin ortadan kaldırılmasıyla bölgede etkileri günümüze kadar gelen büyük bir değişim yaşandı. Bölgenin arazileri tarım alanlarına açıldı. Göçebe Türkmen aşiretleri yerleşik hayata geçirilmeye zorlandı. “Çadırlardan çıkınız, kasabalar, köyler

⁵⁵ Osman Karlangıç, “19. Yüzyılın Ortalarında Antakya-Maraş Güzergâhında Asayiş Sorunları ve Devlet Düzeninin Yeniden Tesisi”, *Siyasi, Sosyal, Ekonomik Bakış Açılıyla Ortaçağ'dan Cumhuriyet'e Yeni Yaklaşımlar*, (Ed. Tekin İdem), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022, s. 209.

⁵⁶ Fırka-i İslâhiye'nin yaptığı iskân için bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 142-208.

yapınız"⁵⁷ diye devletçe emirler verildi. Hatta aşiret çadırları yakıldı. Ünlü halk ozanı Dadaloğlu'nun Afşar Elleri adlı şiiri, Fırka-i İslahiye'nin bu mecburi iskanına bir isyan olarak dilden dile dolaştı:

Kalktı göç eyledi avşer elleri
Ağır ağır giden eller bizimdir.
Arab atları da yakın eder ırağı
Yüce dağdan aşan yollar bizimdir.

Belimizde kılıcımız kirmani
Taşı deler mızrağımın temreni
Hakkımızda devlet vermiş fermanı
Ferman padişahın dağlar bizimdir.

Dadaloğlu'm yarın kavga kurulur.
Öter tüfek davlunbazlar vurulur.
Nice koçyiğitler yere serilir,
Ölen ölür kalan sağlar bizimdir.

Halk, bazı yerlerde iyilikle, bazı yerlerde zorla yerleşik hayata geçirildi. Böylece bölgenin mamur ve müreffeh bir hale gelmesi sağlandı. Ceyhan Nehri boyunca bölgeye üç bin Nogay muhaciri yerleştirildi. Ahmet Cevdet Paşa, bu bölgenin çok geniş olduğunu vurgulayarak buralara başka muhacirlerin de yerleştirilmesini bu bölgelerin *şenlenmesini* istemektedir. Anavarza taraflarına yerleşen göçebe Türkmenler buralara taşınan ev yapmaya başladılar. Bu evleri Anavarza şehir kalıntılarından sökerek yaptılar.⁵⁸ Kozan bölgesinin aşiretleri kurulan yeni köylerle yerleşik hayata geçirildi.⁵⁹

Adana, Ceyhan, Kozan arasında yaşayan Sırkıntılı aşiretleri de yerleşik hayata geçirildi. Yaylak yerleri olan Kayseri Yayıyalı bölgesinde bulunan yerlere gitmeleri yasaklandı. Ceyhan, Kadirli Kozan arasında yaşayan Bozdoğan Aşiretleri bu bölgelere iskan olundu. Gavur Dağlarından Antep, Maraş, Hatay bölgelerine kadar göçebe hayatı yaşayan Türkmenler iskan olunarak yerleşik hayata geçirildi.

⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 182.

⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 204.

⁵⁹ Kozan bölgesine iskân edilen köyler için bkz. BOA., İ. MVL., 559/25130, lef:1.

Ahmet Cevdet Paşa Kozan-İmamoğlu arasındaki köylerin yerleşik hayata geçmesini şöyle anlatmaktadır.⁶⁰

“...Sis’den Adana’ya gelirken on sekiz saatlik mesafe boyunca Sırkıntı Aşireti’nin müceddeden bir çok köyler yapmakta olduğu görüldü. Ve bu köylerin bir kısmı Sis’e birtakımı da Adana’ya ilhak ve müdürliğe taksim olunmak mükerrer olarak müdirliğe tayin olunmuş ...”

İ-Yapılan İslahatların Başarı ve Başarısızlıkları

Ahmet Cevdet Paşa, refom hareketinden bir yıl sonra bölgeye geldiğinde yapılan reformun sonuçlarını bizzat yerinde görmüştür. 1865 yılında Kozan’a gelirken yollardaki ceylan sürülerini, yılanları, insan boyunda otlukları anlatırken, 1866 yılında: “*taraf taraf yeni köyler, cihet cihet pamuk tarlaları, saman ve ot yığınları*” nı anlatmaktadır.⁶¹

Ahmet Cevdet Paşa, bir takım istatistikler vererek yapılan ıslahın sonuçlarını izah etmektedir. Son yirmi yılda (1865’ten önce) Kozan’dan alınabilen verginin toplamı 20.000 kuruş iken, 1865 yılında yapılan bir yıllık çalışmadan elde edilen vergi miktarı 500.000 kuruşu bulduğunu anlatmaktadır.⁶²

1865 reformuyla, bölgede ekonomik canlanma gibi önemli bir sosyo-ekonomik icraata imza atılmıştır. Bu reformların önemli bir sonucu da, bölgedeki Türk ahalisinin şehirleşme oranıdır. Bölgenin otuz yıllık bir zaman dilimi incelendiğinde şehirleşme açısından büyük bir gelişme olduğu görülmektedir. Adana Vilayât salnamelerine bakıldığında 1880 yılında Kozan’da 280 dükkan, üç mağaza, üç han, beşi harap altı hamam, altı masera (Zeytin yağı fabrikası), üç pamuk fabrikası, dokuz değirmen bulunmaktadır. 1890 yılı yıllıklarında ise; 330 dükkan, dört han, on mağaza, altı masere, üç pamuk fabrikası, dokuz değirmen bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki; refom bölgenin ekonomik seyrini olumlu yönde geliştirmiştir.⁶³

⁶⁰Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 183.

⁶¹Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 207.

⁶²Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 210.

⁶³ H. 1297 tarihli AVS, s. 135-139. , H. 1309 tarihli AVS, s. 147.

Fırka-i İslahiye'nın yaptığı bu başarılı reformların yanı sıra eksik yanları da vardı. Eğitim alanında gerekli adımlar atılmamıştır. Halkın eğitimi için okul sayısı çok yetersizdi. Kozan'a yapılması düşünülen hükümet konağında mali imkansızlıklar neticesinde yapılamamıştır. Bunun yerine iki odalı bir ev kiralanarak, hükümet konağı olarak tahsis edilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa bu konuyu anlatırken devletten için: "*Cami havlusuna bırakılmış yetim bir çocuk* "tabirini kullanmaktadır."⁶⁴ Gerçekleştirilmeyen diğer bir proje de; Kozan-Adana arasında güvenli bir yolun inşasıdır. Güzergahın belli yerlerine hanlar yapılması düşünülmüş, böylece Ermenilerin bölgeye rahat bir şekilde ziyareti amaçlanmıştır. Böylece Ermenilerin ruhani merkezi olan Sis'e ziyaretleri güvenlik içinde yapılacak bölgenin önemi artacaktı. Fakat bu projeler tam anlamıyla gerçekleştirilemedi.

Reform Ordusu'nun diğer bir eksiği de bölgenin aşiret yapısını değiştirecek çalışmaların yapılmamasıdır. Aşiret kültürü bölgenin yerleşik hayata geçirilmesinde en önemli sorundur. Yüzyıllarca hayvancılıkla uğraşan bir yoplumun birden bire yerleşik hayata geçmesi kolay bir iş değildir. Çukurova'da yazın sıcakla ve sivri sinekle yaşamak gerçekten de o dönem için çok zordur.

Yapılan ıslahatlar bölgenin gelişmesinde çok büyük katkılar sağlamıştır. Fakat Çukurova'daki Türkmen Aşiretlerinin eski hayat tarzlarına olan özlemi hiç bitmemiş, halk ozanları tarafından hep dile getirilmiştir. Özellikle Dadaloğlu'nun, yerleşik hayata karşı isyan şiirleri, dilden dile aktarılarak günümüze kadar gelmiştir.⁶⁵

Ilgıt ılgıt bir yel esti Urum'dan
Duydum perişandır hali Afşar'ın
Gam-kasavet kalkmaz oldu serimden
Döndü gurbet ele yolu Afşar'ın

Ovalar ovalar Çukurovalar
Uçtu şahin ıssız kaldı yuvalar
Kamber Ağa'm çeker tülü mayalar
Bozuldu katarı, ili Afşar'ın

Dadaloğlum'm bu iş bize güç oldu
Osmanlı'dan altınımız tunç oldu.

⁶⁴Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 210.

⁶⁵Öner Yağcı, *Dadaloğlu Yaşamı ve Bütün Şiirleri*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 39.

Gözü kanlı şahbazların nic' oldu
Ermedi çakmağa eli Afşar'ın.

Dadaloğlu, Kozanoğulları'nın beyliğine son verilmesinden sonra hep o günlerin hasretiyle dolmuş, göçebe kültürünü savunmuş, yerleşik düzene ve devlete baş kaldırmıştır. Şiirlerinin bir çoğu göçebe aşiretlerinin eski yaşam tarzlarına duyulan özlemi konu alır.

Derviş Paşa yıktı illeri
Soldu bütün yurdumuzun gülleri,
Karalar giydik de attık alları
Altınımız geçmez akçe tunç oldu.

Ağlayı ağlayı Dadal'ım söyler
Vefasız dünyayı şu insan neyler
Bin yiğidi bir kötüye kul eyler
Şimdiden sonra yaşaması güç oldu.

Koşma⁶⁶

Bir çıkmaza girdi yolumuz
Geçit vermez sağımızla solumuz
Kalır gayri bizim burda ölümüz
Mert ağlasın namerd olan utansın.

Afşar ili yaylasına göçmedi
Aşın yiyip sularını içmedi
Dağlarında kendisinden geçmedi
Can ağlasın hain felek utansın.

Dadaloğlum yine coştı çağladı
Ak üstüne karaları bağladı.
Firkat geldi yüreciğim dağladı
Biz ölek de Osmanoğlu utansın.

⁶⁶Ö. Yağcı, *a.g.e.*, s. 76.

Sonuç

1865 yılında yapılan bu ıslahatlar neticesinde yaklaşık 150 yıldır bölgeye hâkim olan ayan ve derebeyler tasfiye edilerek bölgeden uzaklaştırıldı. Yüzyıllarca göçebe hayatı yaşayan Çukurova'nın Türkmenleri zorla da olsa yerleşik hayata geçirildi. Bölgeye Hassa, İslahiye, Osmaniye, Kars-ı zülkadriye (Kadirli), Rehyanlı gibi şehirler, kasabalar ve yüzlerce köyler kuruldu. Bölgelere idari düzenlemelerle devlet yetki ve memurları görevlendirildi. Devlet nizamı yeniden tesis edildi. Bölgeden asker alımları sağlandı. Bölge tarıma açılarak üretim arttırıldı. Bölgeden vergi alınır duruma getirildi. Adı geçen bölgenin bugün Türkiye'nin en önemli tarım ve ticaret alanlarından biri hale gelmesinde yapılan bu ıslahatların çok büyük katkıları olduğuna şüphe yoktur. Ancak yüzyıllarca devam eden göçebe Türkmen kültürü unutulmaya yüz tutarak günümüze çok azı gelebildi. Fırka-i İslahiye Çukurova Türkmenleri için bir dönemin kapılarını bir daha açılmamak üzere kapattı.

Kaynaklar

I. T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi

- BOA., İ. MVL., 559/25130, lef:1.
BOA., İ. MMS., 30/1267, lef:1-2-3-4.
BOA., İ. MVL., 546/24529.
BOA., İ. MMS., 30/1256.
BOA, C. DH., 204/10153.
BOA. C.DH., 164/8197.
BOA. MVL., 5/23, lef:5
BOA. Hat, 448/22337

II. Kaynak Eserler

- AHMET CEVDET PAŞA, *Tezâkir*,21-39 (Yay. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1991.
-----, *Ma'rûzât*, (Yay.Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
LANGLOÏS, V., *Langlois, Kilikya'ya Yolculuk*, (Çev: Ayşe Ateşoğlu- Edt. S. Haluk Uygur), Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yayınları, Adana 2021.

III. Süreli Yayınlar

- Salname-i Vilâyat-i Adana H. 1297.
Salname-i Vilâyat-i Adana. H. 1309.

IV. Araştırma ve İnceleme Eserler

- REFİK, A., *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
BİLGİLİ, A.S., *Tarsus Sancağı Ve Tarsus Türkmenleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
BUYRUK, H., *Kozan'da Memluklu İzleri ve Helvacızade Arastası*, Bizm Repro Ofset Matbaacılık, Ankara 2011.
ÇELİK, A. B., “*Fırka-i İslâhiye*,” Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş 2008.

- DUOMONT, P., “1865 Tarihinde Güneydoğu Anadolu’nun Islahı” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1979-1980, S. 10-11, s. 369-394.
- HALAÇOĞLU, Y., *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- , “Tapu Tahrir Defterlerine göre 16. Yüzyılın İlk yarısında Sis(Kozan) Sancağı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 819-892.
- , “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış olduğu İskân” , *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, İstanbul 1973, s. 1-20.
- KARLANGIÇ, O, “Arşiv Belgelerine Göre Keferdiz Nahiyesi (1516-1969)”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 14, S. 88, 2021, s. 301-320.
- , “19. Yüzyıl Ortalarında Ayanlar Kavgasına Bir Örnek: Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler Arasındaki Çatışmalar”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Şubat 2022, s. 69-97.
- , “19. Yüzyılın Başlarından Birinci Meşrutiyet’in İlanına Kadar Akbez Nahiyesi ve Karabeyzadeler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 89, Haziran 2022, s. 15-28.
- , “19. Yüzyılın Ortalarında Antakya-Maraş Güzergâhında Asayiş Sorunları ve Devlet Düzeninin Yeniden Tesisi”, *Siyasi, Sosyal, Ekonomik Bakış Açılılarıyla Ortaçağ’dan Cumhuriyet’e Yeni Yaklaşımlar*, (Edt. Tekin İdem), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022, s. 185-211.
- KOZANOĞLU, A., Münir, *Kozanoğulları*, Bakış Müessesesi, İstanbul 1983.
- KURT, Y., “Sis Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi” *OTAM.*, S. 1.2, Ankara 1991, s. 151-200.
- KÜTÜK, A., *Kozanoğulları Tarihi*, Ekrem Yayınları, Adana 2004.
- MERT, Ö.,“Âyan”, C. 4, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 195-198.
- ORHUNLU, C., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- SAKAOĞLU, N., *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- SANJIAN, A. K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University, Boston 1965.
- SÜMER, F., *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

-----, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar”, *DTCF Tarih Dergisi*, S. 1
Ankara 1963, s. 1-98.

ÜNAL, A., “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ve Fiziki ve Tarihi
Coğrafyası”, *Adana Köprübaşı, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul 2000, s. 18-41.

YAĞCI, Ö., *Dadaloğlu Yaşamı ve Bütün Şiirleri*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2006.

YAVUZ, N., “Fırka-i İslahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış
Dergisi*, C. 5, S. 10, Yaz 2012, s. 113-127.